

Мельник Наталія,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української та світової літератур
Криворізький державний педагогічний університет

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПРИСЛІВ'Я ПРО МОСКАЛІВ: ДИНАМІКА ТРАДИЦІЇ

У статті досліджується проблема динаміки традиції українських народних прислів'їв про москалів. Акцентовано на фольклорній трансформації смислових маркерів щодо народних оцінок соціально-психологічного типу москаля. У нових суспільно-політичних умовах України традиційний образ не лише свідчить про глибину та універсальність народних суджень щодо стосунків Україна / Росія, але й набирає нових значень. Сучасні значення лексеми «москаль» є результатом глибоких роздумів українців щодо політичних, соціальних та морально-етичних чинників розвитку нації. Цей традиційно негативно маркований фольклорний образ нині набирає нових смислів: 1) вояк чужоземної армії, що вторглася на територію України; 2) аморальний представник українського суспільства, носій деструктивного способу мислення, котрий, мешкаючи в Україні, шкодить їй із середини. Українські соціально-побутові прислів'я відображають широку амплітуду народних оцінок цього соціально-психологічного типу та змістові трансформації, продиктовані потребами сучасності.

Ключові слова: фольклор, прислів'я, москаль.

Ukrainian folk proverbs about the Muscovites: the dynamics of tradition.

The article deals with the problem of the dynamics of the Ukrainian folk proverbs about the Muscovites tradition. It is emphasized on folkloric transformation of semantic markers on popular evaluations of the socio-psychological type of a Muscovite. In the new socio-political conditions of Ukraine, the traditional image not only indicates the depth and versatility of people's judgments about Ukraine / Russia relations, but also gaining new meanings. The modern values of the token "Moskal" are the result of the deep reflection of Ukrainians on the political, social and moral and ethical factors of the development of the nation. This traditionally negatively marked folk image is now gaining new meanings: 1) a soldier of a foreign army, who invaded the territory of Ukraine; 2) an immoral representative of Ukrainian society, a bearer of a destructive way of thinking, which, while living in Ukraine, hurts it from inside. Ukrainian social and household proverbs reflect the broad amplitude of popular assessments of this socio-psychological type and meaningful transformations dictated by the needs of the present.

Key words: folklore, proverb, moscovite.

Фольклор як традиційна система, сформована протягом історичного розвитку українського нації є рухливою, динамічною і завжди швидко реагує на виклики часу. Невід'ємна гармонійна складова життя людини (тривалий час фольклор не сприймався народом як естетичне явище, а був своєрідним підручником життя), вона продемонструвала дивовижну гнучкість та

універсальність щодо оцінок явищ історичного, соціального, морально-етичного порядку.

Ми схилиємося до думки І. Зварича про те, що *«традиція – це постійна, рухлива система, яка містить у собі потенцію майбутнього і зберігає всі стадії минулого»* [Зварич 2005 : 6]. Ми також погоджуємося з міркуваннями Г. Магас щодо проблеми взаємозв'язків між традицією та новацією: *«для органічного вливання інновацій у фольклорну традицію, потрібно, щоб вони базувались на ґрунті здобутків попередніх поколінь, виявляли тяглість щодо узвичаєних досягнень, знань, уявлень. Постійний взаємовплив традиційних та інноваційних форм сприяє розвитку загальнонаціональної традиції»* [Магас 2013 : 165]. Отже, динаміку фольклорної традиції визначає її здатність до трансформацій, урахування потреб сучасності.

Прислів'я – короткий жанр народної творчості, який, спираючись на традиційні світоглядні засади, відображає результати осмислення людиною явищ духовного та матеріального плану. Універсальність прислів'я, на нашу думку, полягає в його лаконічності, що свідчить про вміння народного генія передати глибинну сутність речей через точні, влучні, образні характеристики, так, щоб слухач одразу зрозумів, про що ідеться. Іншими словами, «народ скаже – як зав'яже». На думку М. Дмитренка, *«тенденція «вмирання» / «відмирання» чи «згасання» жанрів якнайменше стосується крилатої мудрості народу – прислів'їв, приказок, примовок, анекдотів, образних порівнянь»* [Дмитренко 2008 : 3]. Справді, прислів'я – жанр, який, попри всі історичні негаразди, продовжує активно побутувати, набираючи нових змістових відтінків, розширюючи сферу функціонування відповідно до потреб сьогодення. Глибокий зміст, укладений у лаконічну форму, що дозволяє висловити власні спостереження, позиції, оцінки безпосередньо під час розмови, розрахунок на слухачів-одномудців – ці риси прислів'їв, на нашу думку, зумовили їх життєздатність.

Для нас прислів'я становлять особливий інтерес із погляду їх здатності зберігати народні уявлення про специфічні соціально-психологічні риси

представників різних суспільних прошарків та можливостей функціональних та змістових трансформацій.

Нові суспільно-історичні умови життя українського суспільства, військова агресія з боку Росії спричинили актуальність функціонування прислів'їв про москалів. Сьогодні традиційні народні твори названої тематики звучать особливо сучасно.

Тлумачний словник сучасної української мови містить такі значення лексеми «москаль»: 1) вояк, солдат; 2) росіянин [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2002 : 541]. Обидва значення утверджуються в XVII–XVIII ст., зокрема після зруйнування Запорізької Січі, називаючи представника певної соціальної групи. У народній соціально-побутовій казці, анекдоті, прислів'ї, літературних творах часто зустрічається образ москаля-солдата, який квартирує в українській родині. У прислів'ях та анекдотах, як правило, його потрактовано підкреслено негативно. Соціально-побутова казка, що містить великий масив творів про хитрого та винахідливого москаля, демонструє дещо обережне, іноді навіть поблажливе ставлення до цього суспільного типу.

О. Воропай, звернувшись до аналізу «народної» частини вертепу, спостеріг: відомо, що українці були незадоволені російськими військовими, які, перебуваючи на «постої», допікали селянам. Попри це дослідник не зустрів у текстах вертепу такого підкреслено негативного ставлення до москаля, як, скажімо, до поляка. Причину О. Воропай убачає в тому, що *«москалі, як окупанти України, могли контролювати публічні виступи»* [Воропай 1993 : 85].

Загальна ж тенденція щодо осмислення фольклорною свідомістю національно-соціально-психологічного типу москаля свідчить про негативне його маркування. На думку Є. Нахліка, у народній творчості *«виявлено критичне ставлення до російського солдата (“москаля”) як чужоземного та чужомовного зайди, який хитрує, принагідно навіть краде і назагал поводить зарозуміло та грубо. У таких творах відображено національну, релігійно-культурну й соціальну (професійну) суперечність і психологічну напругу між*

«москалями» та українськими селянами <...> Появу таких прислів'їв та приказок серед українців спричиняв їхній невтішний досвід довголітнього спілкування та ведення справ з російськими займанцями та забродами на українській землі» [Нахлік 2014].

Зважаючи на особливості трактування образу москаля, традиційні народні прислів'я, що осмислюють соціально-психологічні риси цього типу, можна класифікувати таким чином:

1) москаль-ворог, «чужий», «інший»:

Москаль не свій брат, не пожалує [Українські приказки 1993 : 76];

З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи [там само];

З Москалем бувай, а камінь в пазусі тримай

[Українські приказки 1993 : 77];

Старість не радість, а Москаль не брат

[Українські приказки 1993 : 708];

Москва люта [Українські приказки 1993 : 704];

Лях славний! Та й Москаль хороший [там само].

2) москаль як людина, позбавлена духовних та моральних пріоритетів:

Москалики, соколики, поз'їдали ви наші волики, а як вернетесь здорови, то поїсте и корови [Українські приказки 1993 : 76];

Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молиться Богу стане [Українські приказки 1993 : 77];

На вовка помовка, а москаль кобилу вкрав [там само];

Коли москаль каже сухо , то піднімайся по вухо [там само];

Москаль тоді правду скаже, як чорт молицьця стане [там само];

Казав москаль право, та й збрехав браво [там само];

У йому стільки віри, як в москалеві правди

[Українські приказки 1993 : 708];

Ти, москалю, і добрий чоловік, та шинелія твоя злодій

[Українські приказки 1993 : 77];

Москаль викрутнями перебуваєця (тіс ж він скрізь погано лаєця)
[там само];

Московський час, як жидівський зараз (не перечекаєш)
[Українські приказки 1993 : 7];

Московський підожди [там само];

Москаль як ворона, та хитріший за чорта
[Українські приказки 1993 : 78];

Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай як звали
[Українські приказки 1993 : 77];

Варив чорт з москалем пиво, та й солоду відрікся
[Українські приказки 1993 : 77]. (Цікаво, що в деяких текстах лексеми «чорт» і «москаль» стоять поряд. На нашу думку, це свідчить про те, що народ розуміє їх поняття, що позначають типові явища, очевидно, наголошуючи на гріховності та аморальності москаля).

3) москаль, який безпідставно вважає себе кращим за інших і виявляє зверхність у ставленні до них:

На грош амуниції, на десять амбіції [Українські приказки 1993 : 77];

Москаль ликом чваниця й кожному під ніс з ним пхаєця
[Українські приказки 1993 : 7];

Чортзнащо в лаптях, та й то москаль [Українські приказки 1993 : 78];

Не приходитьсья москаля дядьком звать, а все дядюшка
[Українські приказки 1993 : 78].

За часів Радянської імперії слово «москаль» у традиційному його розумінні майже не використовується відкрито, функціонуючи переважно у сфері жанру анекдоту.

Усім відомі результати ідеологічної обробки українців у складі Радянського Союзу, нищення будь-яких проявів національних почуттів, утвердження думки про меншовартість української культури, порівняно з російською. Ідеологія «інтернаціоналізму», з майже неприхованим культивування усього російського обмежує побутування поняття у всіх його

варіантах. Лише в Західній Україні, що тривалий час намагається стримати московську експансію, тема протистояння українців та москалів продовжує жити.

Сучасні трактування лексеми «москаль» є результатом глибоких роздумів українців щодо політичних, соціальних та морально-етичних чинників розвитку нації. Цей традиційно негативно маркований фольклорний образ нині набирає нових значень: 1) вояк чужоземної російської армії, що вторглася на територію України; 2) аморальний представник українського суспільства, носій деструктивного способу мислення, котрий, мешкаючи в Україні, свідомо їй шкодить.

Сьогодні народні соціально-побутові прислів'я про москалів функціонують у двох модифікаціях:

1) зміст традиційного прислів'я переосмислюється відповідно до нових соціально-політичних реалій, отримує нове звучання.

Як вияв народної оцінки «братнього» ставлення росіян до українців та патологічного зросійщення певної частини українців, їх фанатичної відданості радянській ідеології, відомі прислів'я набирають адекватних змістових відтінків: *На базарі людей не було – одні москалі* [Прадавні народні прислів'я та оповідки 2016]; *Варив чорт з москалем пиво, та й солод у чорта пропав* [Прадавні народні прислів'я та оповідки 2016]. Про призначення Геннадія Москаля губернатором народ висловився так: *«Мутить, як на селі Москаль»* [Народні прислів'я про москалів 2014]; про три мільярди, позичені Януковичем у Путіна та події, що стали наслідком певної угоди: *«Пеня московская»* [Народні прислів'я про москалів 2014]; про захоплення Криму, Донецька, Луганська: *«Де москаль, там Росія»* [Прадавні народні прислів'я та оповідки 2016]. Учасник круглого столу «Ідеологічні засади національної безпеки в умовах російської агресії» (2014) доктор економічних наук, професор, співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України для назви своєї доповіді С. Вовканич цілком логічно обрав відоме галицьке прислів'я «Пес небезпечний спереду, кінь – ззаду, а москаль – з усіх боків». Цей зразок

народної творчості не лише додав виступу експресивності, але й точно відобразив історичну сутність взаємостосунків Україна / Росія. Так, автор доповіді зазначає: «ми, сучасники, ще не усвідомили, що розгул братнього лицемірства, замилювання очей світові почався не тепер, – не з гібридної війни як «схрещення» сучасних тактичних методів і засобів її ведення (зелених чоловічків, чеченців, сепаратистів зі стертими номерами російських «градів», «буків», масмедійної брехні), а з спадковості українофобій роздвоєного мутанта (від колишнього царського до нинішнього), яка має спільну історично-імперську генезу. Вона почалася з творення імператрицею Катериною II-ою Новоросії, різаниною українців Батурина, з більшовиків-організаторів Донецько-Криворізької та інших республік в період боротьби з УНР та аж до сьогоденної анексії Путіним Криму, творення «народних» республік в Донецьку, Луганську чи де інде *«<...> нам знову нав'язали війну не так гібридну, як загарбницьку з великою традицією зловісної тяглості (спадковості) російських імперій, незалежно, чи то вони були царськими, білими, червоними, православними чи атеїстичними. Вони одвічно агресивні, особливо щодо України, кроваво-ненаситні до її еліт, нищення мови, визвольних ідей та цинічно-брехливі перед світом»* [Вовканич 2014]. Так, традиційне прислів'я, з'явившись у певний історичний період, не втрачає актуальності й сьогодні. Це свідчить про універсальність народного мислення, глибину народних спостережень та висновків. У сучасних історичних умовах прислів'я про москалів точно і адекватно передають сутність цього національно-соціально-психологічного типу.

2) традиційне прислів'я трансформується, набирає нових форм. Так, наприклад, до відомого прислів'я *«Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай як звали»* народ додав коментар: *«Крим прощавай»* [Прадавні народні прислів'я та оповідки 2016].

Отже, численні й тривалі порушення представниками названого типу соціальних та психологічних норм українського етносу, його традиційних цінностей логічно зумовили формування в фольклорній свідомості

психологічних стереотипів щодо москаля, розширили амплітуду народних оцінок, визначили змістові та функціональні трансформації відповідно до сучасних історичних подій.

БІБЛІОГРАФІЯ

Великий тлумачний словник 2002 : Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

Вовканич 2014 – Вовканич С. Пес небезпечний спереду, кінь – ззаду, а москаль – з усіх боків [Електронний ресурс] / Степан Вовканич. – Режим доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pesnebezpecnijspereidukinz zaduamoskalzusihbokivavtorvovkanicstepan>

Воропай 1993 – Воропай О. Звичаї нашого народу [Етнографічний нарис] / Олекса Воропай. – Київ : Оберіг, 1993. – 600 с.

Зварич 2005 – Зварич І. М. Архетип і основа художньої традиції : Конспект лекцій / Ігор Михайлович Зварич / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рура, 2005. – 47 с.

Магас 2013 – Магас Г. Б. Народнопісенні жанри Стрийщини: традиції та інновації: дис. ... канд. філол. наук : спец. : 10.01.07 / Галина Богданівна Магас. – Л., 2013. – 207 арк.

Народні прислів'я про москалів 2014 – Народні прислів'я про москалів [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – 16 жовтня. – Режим доступу до журн. : <https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=794427.0>.

Нахлік Є. Українські фольклорні джерела «Москаля-чарівника» І. Котляревського [Електронний ресурс] / Є. Нахлік – Режим доступу : <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2014-4/21.pdf>.

Прислів'я та приказки 2008 – Прислів'я та приказки [упорядкув., пер. М. К. Дмитренка]. – Київ : Видавець Микола Дмитренко, 2008. – 176 с.

Прадавні народні прислів'я та оповідки 2016 – Прадавні народні прислів'я та оповідки [Електронний ресурс] // Моя планета. – 2016. – 19 січня. – Режим доступу до журн. : <http://myplanet.com.ua/?p=12616>.

Українські приказки, прислів'я і таке інше 1993 – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис [упорядкув., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – Київ : Либідь, 1993. – 768 с.